

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
кафедра історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості**

ТВОРЧИСТЬ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО: ПОЛЕМІЧНИЙ ДИСКУРС

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «бакалавр»
студентки 4 курсу бакалаврату
освітньої програми

**«Українська мова і література та
західноєвропейська мова»**

спеціальність – 035 Філологія

Дар'я Олексіївна ШАПОВАЛОВА

Науковий керівник:

д. філол. н., проф., Оксана СЛІПУШКО

«Допущено до захисту»

Протокол засідання

кафедри історії української літератури,
теорії літератури і літературної творчості

протокол № 11 від «9» травня 2024 року

завідувач кафедри _____

д. філол. н., проф. Оксана СЛІПУШКО

КИЇВ
2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. «ТРЕНОС» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛЕМІЧНОГО ПИСЬМЕНСТВА.....	6
1.1. Особливості української полемічної літератури XVI–XVII століть	6
1.2. «Тренос» Мелетія Смотрицького: ідейно-тематичне спрямування.....	24
РОЗДІЛ 2. ТВОРЧІСТЬ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО: СИНТЕЗ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ТРАДИЦІЙ	36
2.1. Особливості синтезу у «Треносі» М. Смотрицького української та польської традицій	36
2.2. Дискусія А. Мужилівського і М.Смотрицького	40
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51

ВСТУП

Релігійно-богословська дискусія межі ХУІ–ХУІІ століть в історії української літератури відіграла особливо вагомий роль. Дискусія тривала навколо питань релігійних, богословських, суспільних, громадських, політичних, культурно-літературних. Проте загалом ці твори мають характер художній, літературно-естетичний. Учасниками полеміки були українські та польські письменники. Відповідно, своєю творчістю вони впливали один на одного. Крім того, у контексті цієї дискусії витворився спільний польсько-український контекст. Багато творів поєднували у собі риси української та польської літератур. Зокрема, «Тренос» Мелетія Смотрицького.

Р. Радишевський у передмові до свого перекладу «Треносу» Мелетія Смотрицького на сучасну українську мову правомірно наголошує: «Питання «української польськомовної літератури» з огляду на різноманітні історичні колізії довго залишалося у літературознавстві маловивченим. Зацікавленість цим явищем зростає лише останнім часом – як з боку істориків і богословів, так і самих літературознавців-медієвістів. У сучасній Україні явище пограниччя культур вимагає якісно нового та об'єктивного переосмислення, виключно як знак високої інтелектуальної та художньої традиції української культури, яка ніколи не залишалася осторонь загальноєвропейських історичних процесів.

Уже на початковому етапі розвитку української літератури кінця ХУІ-початку ХУІІ століть головним напрямом стала полеміка між православними й греко-католиками, до якої рівною мірою долучилися також і протестанти. Щоправда, її полемічний пафос усе частіше проявлявся не лише в запереченні постулатів віри супротивника, а й у формуванні та збагаченні свого культурного арсеналу стилістичними й естетичними засобами, характерними, зокрема, для протестантського мистецтва. ... У цій боротьбі українські митці часто послуговувалися мовою супротивника

(тобто польською та латиною), наголошуючи на вмінні синтезувати різноманітні релігійні та світські літературні жанри і традиції.

Прикладом такого зрощення культуротворчих та політичних процесів у конфесійному дискурсі була колонізаційна прогарма Речі Посполитої доби Ренесансу і Бароко» [22, с. 5].

Великий внесок у вивчення «Треносу» М. Смотрицького зробив сучасний учений члн-кор. НАНУ Р.П.Радишевський. Окремі аспекти теми вивчалися у працях Р. Радишевського, І. Франка, М. Грушевського, М. Возняка, В. Шевчука, С.Сухарєвої, Л.Ушкалова, Д. Наливайка, П.Кралока, П.Яременка, С.Бабича, О. Прокошиної, В. Короткого, Р. Лужного, Д. Фріка та інших фахівців. Наявні дослідження репрезентують загальні тематичні пошуки, проте цілісного вивчення ця проблема нині не має.

Зважаючи на специфіку синтезу українсько-польських традицій у творчості М. Смотрицького, ми використовували такі методи дослідження, як порівняльно-типологічний, філологічний, порівняльно-історичний, аналітичний, системний, герменевтичний та ін.

Мета бакалаврської роботи полягає у дослідженні «Треносу» Мелетія Смотрицького у контексті розвитку української полемічної літератури.

Означена мета дослідження зумовлює реалізацію таких **наукових завдань**:

-системне вивчення феномену «Треносу» М. Смотрицького у контексті релігійно-богословської дискусії межі ХУІ–ХУІІ століть,

-аналіз ідейної парадигми полемічної літератури ХУІ–ХУІІ століть,

-дослідження українсько-польських художніх традицій у «Треносі»

Мелетія Смотрицького,

-виокремлення ідейно-естетичних домінант «Треносу»

М.Смотрицького в українсько-польському літературному просторі,

-аналіз «Треносу» М. Смотрицького у контексті полемічних дискусій,

-дослідження «Треносу» як складової українсько-польських полемік,
-вивчення дискусії А. Мужилівського і М.Смотрицького.

Об'єктом роботи є «Тренос» Мелетія Смотрицького у контексті українсько-польської літературної полеміки.

Предметом дослідження є ідейно-стильовий синтез українських і польських традицій у «Треносі» Мелетія Смотрицького.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у репрезентовано системне дослідження специфіки синтезу української та польської традицій у «Треносі» Мелетія Смотрицького у контексті полемічної літератури межі ХУІ–ХУІІ століть. Тут вивчено ідейно-естетичні домінанти «Треносу» М.Смотрицького в українсько-польському літературному просторі та визначено «Тренос» як складову українсько-польських полемік.

РОЗДІЛ 1.

«ТРЕНОС» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛЕМІЧНОГО ПИСЬМЕНСТВА

1.1. Особливості української полемічної літератури ХУІ–ХУІІ століть.

Генезу українсько-польської релігійно-богословської дискусії, що знайшла своє вираження в літературі, спостерігаємо ще у полеміці між язичництвом і християнством. Потім тривала полеміка між православ'ям і католицизмом. 1054 року відбувся офіційний розкол християнства на західну (католицьку) гілку з центром у Римі та східну гілку (християнську) з центром у Константинополі. Це по суті вже започаткувало дискусію між представниками цих двох віросповідань за право першості та важливості. Релігійна полеміка часів Київської Русі була спрямована на боротьбу із залишками язичництва, іудаїзмом, магометанством, а також – на утвердження християнської релігії. З часом у ній активізуються антикатолицькі настрої. Вони прозвучали у таких творах, як літопис “Повість врем'яних літ”, званий реєстр київського митрополита Григорія (ХІ ст.), описі 70 церковних “блудів римських”, послання митрополита Іоанна ІІ до папи Климента ІІ про “опрісноки”, проповіді та слова Феодосія Печерського.

У ХУІ–першій половині ХУІІ століть релігійно-богословська дискусія набула особливої актуальності. Вона була тісно пов'язана з тогочасними суспільними рухами, утвердження Козацької держави, поширенням ідеї України-Русі про власну ідентичність. Загалом комплекс пам'яток полемічної літератури того часу визначається таким чином:

«1. Твори римо-католицькі, творені супроти східної грецької церкви в її українському варіанті.

2. Твори уніатів в обороні унії і в протиставленні до православ'я.
3. Твори православних в обороні «віри предків» і свого народу як носія цієї віри, скеровані супроти римо-католицизму та унії.
4. Твори протестантські в супротивності до римо-католицизму.
5. Твори протестантські, творені у спілці з православними, супроти римо-католицизму та унії.
6. Твори православних, скеровані супроти протестантів» [24, с. 65].

Міжконфесійна література полемічного спрямування зародилася в Україні до Берестейської унії 1596 р. Вона розгорнулася між представниками римо-католицької та православної релігій. Переважно цю полеміку вели поляки, ставлячи собі за мету політичну, релігійну та культурно-літературну експансію. Натомість українці православного віросповідання оборонялися. Берестейський собор 1596 р. зумовив розкол українського народу на три конфесії. Унія склала основу для масштабного розгортання суспільно-політичної полеміки між православними й католиками-уніатами. Саме у середовищі православних «постала ідея Руського Сіону як об'єднання народу в душі та вірі» [24, с. 92].

Загалом релігійно-богословську дискусію кінця XVI–XVII століть започаткував польський єзуїт Петро Скарга 1577 року своїм трактатом «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем і про грецьке відступлення від тої єдності». У цьому творі польський письменник обстоював законність і правомірність Флорентійської унії 1439 року, де було проголошено унію православних і католиків під зверхністю Папи Римського. Петро Скарга репрезентував широку програму оновлення Української церкви, а головною умовою такого відродження назвав об'єднання її з римо-католицькою церквою на чолі з Папою Римським. Твір П. Скарги викликав надзвичайно сильний резонанс в українському суспільстві. З часом це вилилося у релігійно-богословську дискусію. Вчені виділяють два періоди у цій дискусії – до Брестської унії, себто до 1596 року, та після неї. Під час

першого етапу дискусія тривала переважно навколо різних догматів двох церков – православної та католицької та щодо реформи календаря. Першим на твір Петра Скарги відгукнувся невідомий український автор твором “Послання до латинян із їхніх же книг”. Письменник кинув гнівне звинувачення у бік Папи Римського щодо агресивності й самозванства. Особливо гостро дискутувалася ідея реформи календаря. Православні заявили про свою категоричну незгоду щодо запропонованого Папою Римським Григорієм III нового григоріанського календаря. Тоді склалася ситуація, коли у державному житті (завдяки зусиллям Польського королівства) функціонував григоріанський календар, а у в церковному – юліанський. Українські письменники спробу запровадити новий календар назвали посяганням на прадавні церковні звичаї, традиції, обряди українського народу.

Одним із перших вступив у полеміку український письменник Герасим Смотрицький зі своїм твором “Ключ царства небесного” (1587). Фактично твір було написано у відповідь на працю єзуїта Б.Гербеста (1586). Герасим Смотрицький палко закликав своїх співвітчизників “міцно триматися своєї старої віри”. Його книга “Ключ царства небесного” побачила світ у Острозькій друкарні. Твір складалася з присвяти князеві Олександрові Острозькому, звернення “До народів руських короткая та пилная передмовка”, двох трактатів – “Ключ царства небесного” і “Календар римський новий”. Насамперед Герасим Смотрицький обстоював своє розуміння поняття «вітчизна». Україна мислиться письменником як Батьківщина, рідна земля. Руси для автора – це поліетнічне явище, а не суто український народ. До русів він зараховує українців, а також білорусів. Ідея заперечення реформи календаря прозвучала розгорнуто у трактаті “Календар римський новий”. Письменник наголошує, що ідея унії постала серед римокатоликів і зацікавлені у ній тільки вони. Він звернувся із закликом до православних почати полемічну боротьбу для того, щоби “своїх у вірі покріпити”. Також Герасим Смотрицький, як і Станіслав

Оріховський, категорично виступив проти целібату (безшлюбності) католицького духівництва, вважаючи це аморальним явищем, яке суперечить фізичним потребам людини, веде до розпусти. Також це суперечить природному праву людини, ідея якого в часи Ренесансу та Реформації набули особливо великої популярності.

Водночас в українській літературі сформувалася коаліція прихильників унії. Вона виникла у колі світських і церковних діячів. Православні владики, очолювані митрополитом Михайлом Рогозою, котрі схиляються на бік унії, роблять спроби письмово пояснити необхідність і необхідність унії. Вони пишуть ряд творів грамот-послань від 1594–1699 рр. Так, у “Соборній грамоті” 1594 року щодо унії сказано, що головна її передумова – це спільна боротьба православних і католиків проти ересей та єретиків, які відступають від християнської віри. Тут наголошується, що у часи церковної єдності до 1054 року християни визнавали Папу Римського головою християнської церкви. Ті часи були злагодженими і спокійними. Для того, щоб повернути такий суспільний устрій, необхідно відновити протекторат Папи Римського над православною церквою. Цей документ підписали, крім Михайла Рогози, ще шість православних єпископів. Соборна грамота 1596 року свідчить про подання акту прийому унії на соборі у Бресті. Тут визначається зверхність влади Папи Римського над усіма християнами. Наголошується, що Київська держава (її автор називає Руським краєм), визнавала главенство римської столиці святого Петра, себто Папи. Ці документи представляють систему ідейних позицій і принципів уніатської конфесії. А ідея унії тут інтерпретується в якості важливого суспільно-політичного і громадського акту.

Далі проти унії виступає суспільно-політичний мислитель Стефан Зизаній (Зизаній – грецький переклад його прізвища Кукіль). Свої твори він підписував також Зизаній-Тустановський. Він виступив одним із організаторів Львівської братської школи, був проповідником у Вільні. Протягом усіх років своєї діяльності автор категорично виступав проти унії

й католицизму. Його головний твір на цю тему – “Казання св. Кирила, патріарха ерусалимського...” (1596). Автор заперечує можливість унії, вбачаючи у ній загрозу для українського народу. А до книги свого брата Лаврентія Зизанія “Наука до читання розуміння письма словенського” (1596) надрукував “Виклад про православну віру”. Тут утверджується ідея про те, що протягом багатьох століть православна і католицька конфесії сформувалися як різні, з власними орієнтирами й особливостями. Тому унія між ними не можлива, бо може викликати протистояння двох народів – українського і польського. Для другого періоду релігійно-богословської полеміки характерним є розгортанням дискусії про суспільні, політичні, культурні наслідки унії. Цей період знову також започаткував своєю книгою Петра Скарги “Собор Брестський і його оборона” (Краків, 1596). Наступного року в перекладі на українську мову цей твір видав володимирський єпископ Іпатій Потій під назвою “Опис і оборона собору руського берестейського”. Головна місія книги – озвучити й обґрунтувати ідею захисту єднання двох церков.

Свого часу Іван Франко писав, що Брестська унію «викликала багату літературу вже не лише догматично-полемічну, але в високій мірі політичну, де порушено багато сучасних політичних питань, таких як релігійно-політична толеранція, право держави вмішуватися в питання віри і обряду, право патронату і реорганізації та автономії церкви, право інтеграції світських вірних в управу і завідування церкви і т.п.», тобто права братства контролювати діяльність єпископів [47, с. 230].

У місті Острозі – центрі політичного і культурного життя – біля князя Острозького єдналися патріотично налаштовані національні сили. Вони виступали за збереження православної віри незалежною від протекторату Папи Римського. Також звучали заяви проти впливу Польського королівства в Україні. Тут сформувалася школа острозької публіцистики. Її представниками є відомі тогочасні письменники – Василь Малюшицький (Суразький), Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський та

інші. З цього осередку вийшли провідні твори. Відгуком на другу книгу Петра Скарги став «Апокрисис» Фристофора Філалета. Ініціатором написання цієї праці став князь Острозький. Дослідники вважають, що під псевдонімом Христофор Філалет виступав відомий громадський діяч того часу, довірена особа князя Острозького, шляхтич Мартин Броневський. Він народився у другій половині XVI століття. Він був протестантом, мав чин королівського секретаря, обирався послом до сейму від Київщини. Мартин Броневський виступив організатором з'їзду православних і протестантів. Дата його смерті невідома. Перу Мартина Броневського належить латиномовна книга «Опис Тартарії» (1595).

Важливий твір полемічної літератури «Апокрисис, або відповідь на книжки про Берестейський собор, від імені старожитної релігії грецької, через Христофора Філалета нашвидку подана» в оригіналі й первісному варіанті був написаний польською мовою. Твір побачив світ 1597 р. Уже наступного 1598 р. було надруковано переклад книги на українську мову. Серед імовірних перекладачів «Апокрисису» називають Клірика Острозького й Гавриїла Дорофієвича. «Апокрисис» Христофора Філалета починається передмовою. У «Передмові до читальника щодо порядку та способу, ужитого при даванні цієї відповіді» автор наголошує на меті свого твору: «Ціль, до якої в цій відповіді міримо, така є: показ невинності нашої, а переступ супротивного боку, котрий зле, нерозмисельно, без причини, поза відомістю всієї братії, поквапила до віддання послушенства отцю папі римському». Фактично відразу наголошено на тому, що автор чітко визначає положення про те, що гостру дискусію і полеміку розпочали прихильники унії. Натомість своїм завданням він вважає послідовно, спокійно й детально викладати засади щодо захисту й обстоювання прав православних людей в Україні.

«Апокрисис» поділяється на чотири частини. Перші дві книги Христофора Філалета присвячено аналізу проблеми унії, осмисленню важливих і нагальних питань, які її стосуються. У двох останніх частинах

автор пише щодо правомірності влади Папи Римського і семи патріархів. Сам Христофор Філалет так визначає завдання кожної з частин книги: «У першій, щоб відповісти на дієписцеву повість про справи, відправлені в Бересті, відповідно із несмачним розтрясанням вписався цілий скрипт, поданий на Берестейському синоді від духовних та світських старожитної релігії грецької, від митрополита та його товариства різних осіб, списаний щодо їхнього тамтешнього вчинку у Берестю і відразу ж відданий до трибунальських книг Великого князівства Литовського... У другій частині йде річ про обставини вчинку розрізнення від митрополита осіб грецької релігії на Берестейському синоді, які дієписець засудив, і кладеться увага, чи його пригани є слушні, а чи ні. У третій частині трактується про єдиновладдя костельне отця папи римського, чи це є уфундовано, як твердить дієписець, у Євангелії, у святих отців та в костельних історіях. У четвертій частині зважено нагадування дієписця людям релігії грецької...: чи є вони такі, що через них слушна річ є відкинути послушенство східним патріархам, а віддати його папі?».

Христофор Філалет наголошує, що для українського народу головним є ліквідувати тиск Польського королівства. На його думку, будь-який тиск, зокрема політичний, релігійний, культурний є небезпечним для свого українського народу і небажаним. Він застерігає, що результатом такого тиску на український народ можуть бути народні повстання, бунти, які не принесуть добра Україні.

Іван Франко цілком правомірно наголошує на тому, що «Апокрисис» Христофора Філалета є «короною антиуніатської церковної полеміки ХУІ ст.», «поважною теологічною дисертацією про спорні пункти в догмах, обрядах і організації церкви», архівом документів з історії церкви і Брестської унії [47, с. 231]. Христофор Філалет розглядає унію з чітко виражених суспільно-політичних позицій. При цьому він репрезентує не особисті позиції, а дає відповідь на питання про те, яким є ставлення українського народу до Собору Брестського – унії. По суті це відповідь від

імені всіх українських людей, які сповідують стару віру грецьку, тобто православну. Христофор Фіалет, омилюючи історію унії, наголошує на тому, що цієї злуки, тобто поєднання православних і католиків, як це існувало ще в часи первісного християнства, прагнули кращі діячі України, зокрема князь Костянтин Острозький. Проте цей союз, унів повинен відбутися між усіма православними і католиками світу. Натомість обмеження рамок унії тільки Україною, Білорусією та Польщею, фактично так званій локальний характер унії, зумовлять суттєве посилення релігійної та національної ворожнечі. Унія бачиться Христофором Фіалетом і як порятунок України від поглинання її Москвою. Автор наголошує на тому, що Україну називають частиною Речі Посполитої, а натомість зовсім не рахуються з інтересами її народу. Ця категорична заява звернена насамперед до польського короля і його шляхти. Христофор Фіалет думає над тим, якою страшною і небезпечною є війна внутрішня між двома народами – польським і українським. Вона породжується церковними суперечками. Письменник закликає поважати права України так само, як шануються права інших країн і народів. Христофор Фіалет, «виходячи з ідеї шляхетського демократизму», як громадянин Речі Посполитої, оцінив Брестську унію та її підтримку польським королем із засад «шляхетського парламентаризму». Водночас він розуміє те, що права українського народу тут зневажені. Тому висловлює сподівання на те, що до його слів дослухаються.

Христофор Фіалет є прихильником права кожного народу бути вільним, що трактує як природне, котре не можна нікому порушувати. Письменник категорично засуджує гніт українського народу із боку Речі Посполитої, робить застереження про небезпеку громадянських війн. Фіалет пророкує, що саме у результаті таких війн Польська держава може загинути. Христофор Фіалет у художньому ключі інтерпретує думку про те, що монарх – це не абсолютний і повновладний володар. Кожну людину він бачить як нерозривну єдність духовного і тілесного начал, єдність душі

й тіла. Відтак, влада монарха не поширюється на душу особистості, вона не абсолютна щодо її тіла. Монарх не має права володіти безконтрольним самовладдям. Кожна людина повинна реалізувати своє право на самовизначення – національне, політичне, релігійне. Христофор Флалет переконаний, що всі відносини між громадянами у суспільстві повинні ґрунтуватися на законах і добровільній згоді, вимогах «права Божого і природженого». Базою для справедливих відносин між монархом і підданим є бути договір, за яким піддані присягають королю виконувати свої обов'язки. Натомість король обіцяє їм діяти згідно з законами, поважати права і свободи. У цьому полягає могутність влади. І таку владу піддані покликані поважати і шанувати. Отже, згідно з традиціями того часу Христофор Флалет великого значення надає співвідношенню світського і духовного начал, влади, держави і церкви. Основуючись на ідеях суспільного договору і природного права, він виступав проти абсолютизму світського монарха і римського папи. Згідно з протестантськими ідеями, Флалет уважав незаконними втручання папи у світські справи, його прагнення підпорядкувати собі світську владу. Загалом твори Христофора Флалета сповнені виступів релігійного і соціального ґноблення.

Важливу роль у контексті полемічного письменства цього часу відіграли твори Клірика Острозького – ймовірного перекладача «Апокрисису» на українську мову, автора двох «Отписів» – відповідей на листи, адресовані князю Костянтину Острозькому (1526-1608). Загалом Клірик Острозький виступав прихильником унії з Ватиканом. Проте бачив її зовсім у іншій формі, ніж польсько-католицькі кола. Вагався між католицизмом і православ'ям. Саме до нього звернувся Іпатій Потій з листами, закликаючи підтримати уніатів. Відповіді на ці листи були написані Кліриком Острозьким. Ці твори було надруковано у 1598—1599 рр. У першому творі «Отпис на лист ... отця Іпатія ... через одного найменшого клірика церкви острозької ... отписаними» заперечується думка Іпатія Потія про те, що об'єднання католицької і православної церков

принесе користь і Українській церкві, і її народові. На думку Іпатія Потія, унія загострила культурно-політичні й церковні питання в Україні. також до цього твору автор додав памфлет в якості відповіді на згадку Іпатія Потія про Флорентійську унію. У відповіді Клірика Острозького «На другий лист велелюбного отця Іпатія ...» наголошується, що унія порушила спокій і мир між двома народами – українським і польським, який був ще у давні часи Мешка і Володимира. Він репрезентує поетичний образ Церкви-матері, яку покинули рідні діти, наголошуючи, що православна віра – це батьківський заповіт, який треба шанувати і берегти. Свого опонента Іпатія Потія він порівнює з Адамом, який спокусився яблуком і втратив рай.

Національна свідомість Клірика Острозького виявляється у його полеміці з Іпатієм Потієм. Для нього Україна – це рідний дім. Він наголошує, що дуже небезпечно закладати будову на чужому фундаменті. Людина повинна жити у межах батьківських. У листі від 1599 року наголошує, що «в особі Клірика Острозького маємо поборника консерватизму, але не вельми здорового, бо вважає, що українцям досить віри, а держави не треба. Окрім того, унія бачиться автором, як подвоєння українцям ярма і шлях до їхнього винищення; тому кладеться гостре звинувачення відступникам» [25, с. 15]. Також до цього твору додано вставний суспільно-філософський трактат

Важливим текстом цього періоду є «Пересторога» (кінець 1605 – початок 1606 рр.). Дискусійною залишається проблема авторства твору, який учений А.Попов приписує львівському священику Андрію Вознесенському – активному діячеві Львівського братства. Цю думку підтримав і розвинув П.Яременко у своїй праці «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку ХУІІ ст.». (К., 1963). Також серед авторів твору називають синодального вікарія Григорія Василевича чи Йова Борецького у львівській період його життя. Аргументованою є позиція І.Франка, який автором твору називає Юрія Рогатинця. Спочатку цю версію підтримав М.Возняк, а незабаром зробив припущення, що

«Пересторогу» написав Іван Борецький. Найбільш поширеною є гіпотеза про авторство Юрія Рогатинця, котрий був багатим львівським міщанином, торговцем шовкових тканин. Водночас – це дуже освячена і свідома особистість, один із керівників Львівського братства, учасник православного Берестейського собору 1596 р. Касіян Сакович також писав про діяльність так званої «секти рогатинців» у Львові. Фактично Юрій Рогатинець згуртував навколо себе свідомих і патріотичних громадян, які поширювали українську і православну ідеї.

М.Возняк зазначає, що «Пересторогу» можна вважати за свого роду маніфест поступової течії сучасного українського громадянства, за оборону діяльної участі кожного члена нації у відродженні України та здержанні полонізаційного походу на неї» [5, с. 175]. На думку В. Полека, автор «Перестороги» по-новому дивиться на історію українського народу, хоче зрозуміти причини політичного, культурного і церковного занепаду. Основну причину такого важкого стану він вбачав у недостатній освіченості народу, зумовленій малою кількістю шкіл» [29, с.83]. По суті недостатня кількість і якість українських шкіл призвели до денаціоналізації українського панства. У свою чергу це супроводжувалося і кризою православної церкви. Дуже вдало суть твору визначив І.Франко, який наголошує: «Це – політично-релігійний памфлет, написаний із немалим талантом. Гарна мова, майже чисто українська, плинна розповідь, живість образів, ясне групування подробиць, яке засвідчує белетристичну фантазію, – все це ставить «Пересторогу» поруч з найкращими творами української літератури того часу, поряд з «Ключем царства небесного» Герасима Смотрицького і полемічно-моралізаторськими творами Івана Вишенського» [47, с. 215]. Загалом «Пересторога, вельми потрібна на потонні часи православним християнам, 1605–1606 року»:

«Синам святої католицької східної церкви, аби відали, що деякі єпископи коронних держав, котрі від початку завжди були під владою та послушенством святійшого вселенського константинопольського патріарха,

потім не для спасіння душ своїх або доручених собі, а через певні причини свої та дочасні пожитки ... свого патріарха відступили, і римському папі в послушенство віддалися, і велике замішання в людях учинили» [25, с.104].

Великою шкодою для Русі-України була відсутність українських шкіл і наук посполитих, неможливість розширяти і розвивати їх. Автор «Перестороги» пише, що «їх не фундовано, бо коли б науку мали, тоді б через невідомість та глупство свої не прийшли б до такої погибелі. Читаючи польські хроніки, знайдеш щодо того достатньо, як поляки Руські держави пообсідали, поприятелювались із ними і дочок своїх за русинів віддавши, через них свої оздобні звичаї й науку вкорінили. Так само й русь, з'єднавшись із ними, позаздрила їхнім звичаям, їхній мові та наукам і, не маючи власних наук, до наук римських своїх дітей почали віддавати, котрі з науками й віру перейняли. І так науками своїми все руське панство до римської віри привели, аж нащадки князів руських з віри православної на римську вихрестилися й назвиська та імена собі повідмінювали, ніби ніколи не бували нащадками благочестивих прародителів своїх» [25, с.105]. Визначальну характеристику твору дав М.Грушевський, зазначаючи, що «Пересторога» – «один із найбільш інтересних творів сеї доби, наполовину полемічний трактат, наполовину історичний памфлет, він дає пробу широкого вияснення тих історичних обставин і скритих психологічних «людських і диявольських» спружин, які привели до проведення і закріплення унії, – і дійсно, визначається неабиякою силою історичної концепції, яскраво ілюструючи собою сильне розбудження мислі, дане чвертьвіковою напруженою літературною працею. ... продукт синтезуючої думки» [6, с. 218].

Важливу рису «Перестороги» відзначив В. Шевчук: «... в автора поняття русь і православна віра вже нерозторжні; унія розглядається, як черговий наступ на права українців; самі руси – колись державний народ, котрий утратив державність через міжусіб'я ..., а передусім – через недостатній розвиток освіти на православної основі. Відтак ставиться

постулат, що саме через освіту й наступала польська експансія, захоплюючи в поле свого впливу вищі стани суспільства» [25, с. 17]. І знакова постать полемічного письменства цього часу – Мелетій (світське ім'я Максим) Смотрицький (бл. 1575 – 27.XII. 1633 (9.I. 1634), син Герасима Смотрицького. Він навчався в Острозькій академії, а також в університетах Італії й Німеччини. Був ректором Київської братської школи, полоцьким архієпископом, вітебським і мстиславським єпископом (з 1620 р.). Він одним із перших прийшов до висновку про занепад православ'я у творі «Ектезис»: «Такий занепад добра духовного терпить православна церква ... і в неволі турецькій. Скрізь у ній успіхи духовні занепали, скрізь справи церковні оскуділи, скрізь у речах і справах спасенних робиться як з наймів і примусу – аби сяк-так, аби було відправлено ... Ті народи християнські, котрі в неволі турецькій живуть, уже здебільшого потурчилились ... нашого народу немалою частиною взяв костьол римський, немало полонило його й єретицтво, а саме кальвінізм, аріанство, бо й магометанство» [52, с. 152]. Мелетій Смотрицький висловлює тверду переконаність у тому, що врятувати Україну може тільки церковна унія. Щоб запобігти денаціоналізації, він вважає за необхідне реорганізувати шкільну освіту згідно із західноєвропейськими зразками. Говорить про необхідність вивчати латину і філософію Аристотеля, Платона. Саме за це православні визнали його єретиком і відступником. Помер Мелетій Смотрицький у забутті у Дерманському монастирі.

Визначальний твір Мелетія Смотрицького – «Тренос, або Плач єдиної вселенської апостольської східної церкви» (Вільно, 1610), що вперше був надрукований під іменем Теофіла Ортолога польською мовою. Тут автор звертається до української еліти того часу – княжих родин із закликом покинути багату мачуху Польщу, католицьку віру й повернутися до рідної православної церкви. Саме остання, на його думку, до Брестської унії була «найзначнішою королевою», «колись гарна й багата, – голосить Мати-Церква, – тепер споганіла і вбога. Колись королева, всьому світові люба,

тепер усіма зневажена і опечалена», бо «руки в оковах, ярмо на шії, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, вогонь з боків негасимий, звідусіль волання, звідусіль страх, звідусіль переслідування» [22, с. 67]. Автор заявляє про категоричну відмову від шляху повстання, котрим пішов Северин Наливайко, засвідчуючи вірність королю польському. Себе він бачить громадянином Речі Посполитої. У творі говориться про необхідність законного вирішення проблем і суперечностей на шляхетських позиціях.

Мелетій Смотрицький використав народні плачі-голосіння, подавши їх у ритмізованій прозі. У перших 4 розділах він звертається до почуттів читачів, а у 6 наступних – до їх розуму. Письменник посилається на 150 мислителів західної Європи, Візантії, Єгипту, інших країн Сходу. Фактично він представив плач за всіма віленськими православними церквами і монастирями, які забрали католики. Також це гіркий плач за померлим князем Костянтином Острозьким, за покатоличеними українськими родами. Перші два розділи представляють голосіння східної церкви над своєю нещасною долею. Мелетій викриває тих пастирів православ'я, що зрадили рідну церкву. Він звертається до вищих ієрархів церкви і української шляхти, зокрема панів Слузьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Чарторійських, Сапіг, Тишкевичів, Семашків, Горностаїв, Гулевичів, Калиновських та ін., а також до Іпатія Потія із закликом повернутися до рідної матері – православної церкви. Наступні сім розділів «Треносу» – це теологічні й полемічні трактати, які трактують походження Святого Духа, чистилище, молитви. У десятому розділі вміщено короткий катехізис. Автор закликає читача жити згідно з Божими заповідями, шанувати свою церкву, бути вірним Вітчизні. Саме після цього нація стане щасливою. Він висловлює тверду переконаність у тому, що Україну здатна врятувати церковна унія, тоді «Русь не буде нищити Русі». Грушевський назвав «Тренос» Мелетія Смотрицького нервом тогочасного першого національно-культурного відродження. Вчений пише: «У своїм літературнім характері

«Тренос» – се наше традиційне голосіння, стільки разів використовуване в нашій літературі, що воно стає немов національною нашою літературною формою. Бачили ми його і в літературі першого відродження – у Герасима Смотрицького, у Клірика Острозького – і у Вишенського, тільки в інших тонах. Мелетій Смотрицький задумав вложити в сю форму цілу книгу – не тільки ліричні її часті, але й полемічні, і чисто теологічні» [6, с. 285]. На «Тренос» Петро Скарга відповів «Перестрогою», звинувативши М.Смотрицького у численних гріхах і державній зраді.

Контекст полемічного письменства репрезентує і постать Захарії Копистенського (пом. 1627 р.). З 1616 р. він був активним діячем Київського братства, співробітничав у друкарні Києво-Печерської лаври. Його «Палінодія, чи Книга оборони кафоличної (вселенської) святої апостольської всхідної Церкви і святих патріархів, і о греках, і о россох хрїятіянах» (1620–1622 рр.) є знаковим текстом цього періоду. Автор звертається до головних розходжень між православною і католицькою церквами. В основі їх лежать чотири визначальні постулати: «Визнання намісником Христа на землі апостола Петра і його наступників – пап римських; Київська Русь прийняла християнство ще до його поділу на східне і західне; на Флорентійському соборі 1438-1439 рр. київський митрополит своїм підписом проголосив і відновив єдність із католицькою церквою; Брестська унія 1596 р. була законним актом і поверненням до стану перед 1054 р. З цього можна зробити висновок, що єдиний порятунок для східних слов'ян – церковна унія під зверхністю папи римського, що означає повернення до первісного джерела – християнства, а зараз – до всесвітньої культури» (В.Полек С. 88). Автор аналізує всі аргументи «за» і «проти». У четвертій частині аналізує суспільно-політичне життя в Україні в умовах влади Речі Посполитої, а також історію Брестської унії. Прагне віднайти правду, наводить промову старости з Львівщини Івана Щасного Гербута на варшавському сеймі, який звинуватив короля і його уряд у тому, що вони прагнуть, «щоб Русі не було на Русі». У панегірику князю

Острозькому порівнює його з Володимиром Хрестителем. М.Возняк писав, що «Палінодія» – продукт православної полемічної літератури, «видержує критику навіть зі становища теперішнього православного богослов'я».

Іпатій (світське ім'я – Адам) Потій репрезентував аргументи католицької сторони у літературному процесі. І.Франко писав про «його велике значення в історії руської церкви». Він «як письменник, полеміст і проповідник займає ... визначне становище ... в історії письменства так само руського, як і польського» [49, с. 511]. М.Грушевський наголошував, що «він організатор і політичний борець, і одинока літературна сила уніатів: полеміст, проповідник, історик унії, на своїх плечах виносить він її, рятуючи своєю незвичайною енергією від упадку» [6, с. 194].

Народився Іпатій Потій у православній шляхетській родині. Навчався у кальвінській школі, Краківській академії. Служив у князя Радзивілла і перейшов у кальвінізм. 1592 року вступив до ордену отців-Василіан. 1594 року прийняв чернецтво під іменем Іпатія. Був висвячений на володимирського і берестейського єпископа. Іпатій Потій виступив рушійною силою підготовки і проведення Унії. Він категоричне не погоджувався з князем Острозьким у тому, що московський цар і патріарх повинні підписати унію. Мислитель розумів величезний розрив між підвалиною московської держави – російським православ'ям – та українським православ'ям. 1594 року Іпатій Потій підписав декларацію українського єпископату про з'єднання з Римом, потім очолив делегацію до Рима. З часом став митрополитом уніатської церкви. 1599 року польський король Сигізмунд III призначив його київським митрополитом. І.Франко наголошував, що «справа унії, що винесла Потія на найвищі ступні руської єрархії, дала йому також перо в руку, зробила його церковним письменником», а тема унії – «се головний і майже виключний зміст його писань» [49, с. 517].

Франко ділить спадщину Іпатія Потія на три групи: полемічно-історичні трактати, проповіді (гомілії), листи. У його творчості відбулося «перехрещення цивілізаційних впливів Русі й Польщі». Він – «перший руський проповідник у великім стилі», «промовляє звичайно по-просту, часто з почуттям, навіть патетично, але все те пливе не з дійсного почуття ані зворушення, все те штука, обчислення, майстерна гра віртуоза» [59, с. 520]. Перу Іпатія Потія належать трактати «Унія, або Виклад попередніх артикулів, до з'єдинення Греків з костьолом Римським. У Вільно ...» (Вільно, 1595), «Антиризис, або Апологія проти Христофора Філалета» (Вільно, 1600), «Календар римський новий» (Рим, 1596), «Оборона собору Флорентійського...» (1603), «Гармонія, тобто згода віри...» (1608) відповіді на листи князя К.Острозького, патріарха Мелетія Пігаса, «Отписи» Клірика Острозького тощо. Іпатій Потій доводив безперервність зв'язків православної української церкви з Римом. Його програма об'єднання католицької та православної церков відрізнялася увагою до інтересів українського-білоруського православ'я.

«Унія» Іпатія Потія присвячена розмислам про розходження між православ'ям і католицизмом з позицій католицизму. Твір написано простою мовою. Починається він «Передмовою до читача», де автор пише, що «...зважаючи на недбалість наших головних пастирів, повернутися до кращого порядку і до давнини і святої згоди, яка існувала ще за наших предків». Він таким чином пояснює позицію католиків: «Але ж ми ведемо своїх до тієї давньої згоди, яка була спочатку за часів з'єднання. А за це терпимо переслідування не від чужих, не від поган, не від єретиків, а від своїх православних християн!» Причини непорозумінь між православними і католиками він пояснює так: «... знай же тоді, християнський брате, що найголовніших артикулів, які перешкоджають тій згоді, є п'ять: перший – про походження Духа Святого; другий – про чистилище; третій – про зверхність видимого й найстаршого пастора; четвертий – про календар, а п'ятий як додаток до того – про антихриста». Метою твору є «подати

короткі листи деяких святих отців, відомості про кожен артикул (про які ведеться суперечка), щоб, читаючи їх, зрозуміли, чи слушно уникають тієї згоди». У творі коментуються думки Григорія Чудотворця, Василя Великого, Григорія Ниського, Іоанна Златоуста, Кирила Александрійського, Іоанна Дамаскіна та ін. Автор тлумачить із позицій католицизму, обґрунтовуючи таким чином правомірність аргументів католиків. Іпатій Потій робить висновок, що у творах грецьких і латинських отців є згода, тому унія – необхідна, потрібна і правильна. Він наводить висновок книг синодкових про порозуміння: «Пильно прислухаємося до письма святих учителів західних і Східних, з яких одні засвідчують походження Духа Святого від Отця і Сина, а інші – з Отця через Сина. Хоча це є одне і те саме, проте ми своє «і з Сина» залишаємо; походження Духа Святого від Отця через Сина од віку й істотно як від однієї причини ісповідуємо; оскільки те слово «через» у походженні Духа Святого означає причину». Спираючись на думки отців грецьких і латинських, говорить про кожен артикул. Так, щодо артикулу третього про зверхність папи римського пише:

«На першому Нікейському соборі кладе у головах Селівестра – Папу Римського. ... Дивись же тут, що всі вони стояли вище всіх патріархів. І не лише старші римські пресвітери, а й монахи. Слухай же докази про зверхність папи римського, які наводять деякі грецькі отці. ... Іоанн Златоуст – у листі до папи Інокентія: «Прошу, (говорить), щоб писав про ті речі, які були несправедливими, щоб не мали жодної сили, а ті, хто недобре вчинив, нехай підлягають церковному покаранню». Щодо Артикулу 4, який стосується календаря, Іпатій Потій зазначає: «...це не є артикул віри: чи то за старим, чи то за новим святити, аби святити згідно з церковною постановою, але що найбільше – не разом з жидами».

Твір «Антиризис» – це відповідь на «Апокрисис» Христофора Філалета. Твір написаний жваво, дотепно. Автор захищає унію як «благодать Божу», називає її «святою єдністю». Незаконним називає православний собор. Українська уніатська церква для нього – порятунок від

ополячення та окатоличення. Використовував народні фразеологізми, прислів'я, приказки.

У свої творах Іпатій Потій утверджував думку про те, що Брестська унія потрібна для того, аби знищити ересі у середовищі православної церкви і забезпечити її перемогу над Реформацією. Крім того, саме в унії він бачив запоруку подолання внутрішньої церковної кризи православ'я, піднесення освітнього рівня священників і ченців. Потій підтримував ідею про переклад Святого Письма руською, тобто тогочасною книжною українською мовою. Він був прихильником засвоєння кращих зразків західноєвропейської культури і шанувальником латинської мови як мови європейської освіченості. В. Шевчук правомірно наголошує, що «у листі до князя К.Острозького від 1598 року І.Потій подає цілком національно-опортуністичного постулата, що несправедливий мир «далеко є ліпший, аніж ворожнеча і справедлива війна», тобто цілком заперечує національно-визвольну боротьбу, а відтак унію бачить, як подолання розрізнення між «русином та римлянином» [24, с. 12].

1.2. «Тренос» Мелетія Смотрицького: ідейно-тематичне спрямування

Мелетій Смотрицький – видатний літературний і культурно-освітній діяч XVII ст.. Його перу належить більше двох десятків просвітницьких творів, а також полемічний текстів і памфлетів. Учений П. Яременко правомірно відзначає, що Мелетій Смотрицький належить до когорти тих суспільних діячів, чия праця значною мірою вплинула на розвиток та культивування філософсько-богословської традиції в Україні та Білорусі у XVII ст. [52, с. 97]. Визначальна барокова риса творчої спадщини М.Смотрицького – це звеличення представників вельможного князівського роду, наголос на тому, що вони володіють найкращими чеснотами. Відтак, покликані сприяти мудрому управлінню, захисту інтересів громади. Ця риса

акцентується і шляхом звернення до античних традицій, міфологічних образів і сюжетів. Варто наголосити, що історичні постаті у текстах М. Смотрицького ідеалізуються, вони наділяються божественними ознаками.

Звичайно, що найвидатнішим твором Мелетія Смотрицького є його полемічний трактат «Тренос». Твір займає провідне місце в історії літератури і культури як України, так і Білорусі. Фактично вихід у світ «Треносу» був зумовлений нагальною й актуальною потребою реформування православної Церкви, ревізією і переглядом системи її морально-етичних ціннісностей. Суттєвим поштовхом до появи «Треносу» стала подія 1609 р. у Вільно у братському Святодухівському монастирі. Там на той час проживав М. Смотрицький. Цей факт глибоко схвилював і обурих мислителя. Тоді провідний ідеолог унії православної та католицької церков київський уніатський митрополит Іпатій Потій, його намісник Вельямін Рутський вирішили залучити до унії непокірних віленських міщан. Іпатій Потій, як свідчили очевидці тих подій, виявив при цьому деспотизм, репрезентувавши себе як типового феодального магната у мантиї митрополита [20, с. 217].

Іпатій Потій відмовлявся приймати той факт, що православні «руські» міщани непорушно стояли на своїх позиціях обстоювання православної церкви. Деякі з них навіть поверталися з унії до православ'я. Це спонукало провідного ідеолога Унії примусово залучати до неї всіх православних, використовуючи при цьому колосальний адміністративний тиск. Отримуючи схвалення з боку польського короля, Іпатій Потій «з людом «служебным, до войны належачим, през колько сот человек гайдуков», захопив у місті Вільно братський Троїцький монастир. Він незаконно вигнав відти православного архімандрита Сенчила. І новим уніатським настоятелем монастиря було призначено Рутського. З часом таким самим способом було захоплено понад десяток православних храмів.

Віленські міщани не мали достатньо сил, щоб боронити центри православної віри. Крім того, на той час у місті перебував на чолі зі своїм військом Сигізмунд III. Тому Іпатій Потій використав цю ситуацію і

влаштував колосальне нищення православних церковних святинь. У писемних пам'ятках того часу зафіксовані факти, що юрби віленських міщан з жінками й дітьми вибігали на вулиці і падали перед королем, благаючи не чинити їм кривди, не змушувати приймати унію. Проте кололь був незланим і не відгукнувся на народні прохання. Все це відбувалося у той час, коли вже існували окремі сеймові конституції 1607 р. і 1609 р., які категорично забороняли насильство в релігійних справах. Також діяла вказівка всі церковні посади в православних єпархіях надавати лише людям «чисто грецької» віри [21, с. 35-36]. Є свідчення про те, що на Іпатія Потія в ті дні було вчинено замах [21, с. 39]. Свідком цих усіх подій був Мелетій Смотрицький. Вони викликали у душі письменника-полеміста глибокі душевні переживання і вболівання за долю рідної землі і народу. Леонід Ушкалов наголошує, що «часи раннього українського бароко давали надто вже мало місця для релігійної толерації, до того ж, і сам Мелетій Смотрицький був «людиною пристрасті, глибоких емоцій» [57, с. 8]. Тому мислитель не міг залишатися осторонь описаних процесів. Саме у цей час він працював над текстом «Треносу, або плачу східної церкви...». Твір було видано вперше польською мовою 1610 р. у Вільно під псевдонімом Теофіл Ортолог. По суті він синтезував дві національні культурні й духовні традиції – українську та польську.

У «Треносі» вміщено коротку присвяту одному з меценатів православної церкви князю Михайлу Корибуту-Вишневецькому, старості овруцькому. Також тут є «передмова до чительника». І далі у творі репрезентовано десять розділів, які загалом охоплюють 436 сторінок друкованого тексту. Очевидно, що автор, який написав такий текст, був людиною добре обізнаною у питаннях Церкви, блискуче розумів суть суспільно-політичних процесів. А також він був здатним до колосальної праці. Адже фактично за один рік оперативно відгукнувся фундаментальним твором на актуальну і кричущу історичну подію.

Присвята твору містить настановчі звернення Мелетія Смотрицького, адресовані своєму меценатові та його нащадкам. Тест сповнений глибокого занепокоєння автора за православну віру батьків. Насамперед спростовує наклепи на православних, які містить уніатська брошура «Реляція». Цей текст у 1609 р. був надрукований у Вільно з метою заохотити уряд до репресій проти «схизматиків». Завершується передмова зверненням до читача уважно прочитати книгу «для свого душевного пожитку». Основна суть твору викладена у перших чотирьох розділах, які також засвідчують глибокий синтез української та польської традицій. Мелетій Смотрицький використав низку художніх образів для того, щоб увиразнити свої думки, виявити себе в якості блискучого майстра художнього слова і полеміки. У шести наступних розділів спостерігається дещо інша стилістична манера. Тут фактично немає притаманної творам Мелетія Смотрицького емоційності та експресії. Цей стиль письма Леонід Ушкалов називає суто авторською манерою письма, нетерпимістю до супротивної думки та високою емоційністю самого автора [44, с. 67].

З точки зору масштабності реалізації письменницького задуму, художньо-стилістичних характеристик «Тренос» репрезентує собою оригінальний і своєрідний художньо-публіцистичний твір, який сповнений ідейного і естетичного звучання. Саме тому М. Смотрицького Леонід Ушкалов характеризує як «пристрасного автора», адже у «Треносі» він активно бореться проти соціального зла, намагається підняти народний протест, активізувати національно-релігійну свідомість і почуття патріотизму. Автор прагнув до радикального оздоровлення церковно-політичної атмосфери на українських і білоруських землях, яка була сповнена соціального і національного гноблення з боку феодально-шляхетської Польщі. Насамперед мова йшла про необхідність чинити супротив примусово запровадженій Брестській церковній унії. Саме для цього необхідно було максимально пояснити всі ті загрози, які вона

провокувала, розбити аргументацію ідеологів, повернувши їх у лоно православної традиції.

Мелетій Смотрицький апелює до найбільш простого і драматичного в емоційному аспекті образу – страждання покривдженої жінки-матері. «Цей образ глибоко потрясав уяву і душу читача-співвітчизника. Уважний читач помітить, що увесь твір пронизаний зворушливим плачем-голосінням «нешасної церкви-матері», зрадженої і кинутої на поталу ворогам. Такий ліричний образ церкви-матері, ймовірно, запозичений у «Ключі царства небесного» Герасима Смотрицького. Зустрінемо його також у творах Івана Вишенського, Клирика Острозького. Чимало спільного створений Мелетієм Смотрицьким образ має із подібним у другому «Отписі» Клірика Острозького [52, с. 34]. Специфічна риса змалюваного М. Смотрицьким образу – це стилістична довершеність. У «Треносі» образ матері-церкви дуже багатогранний і рельєфний. Він сприймається як художньо довершений алегоричний образ матері-Вітчизни, яка поневолена і зраджена «звироднілими синами». Письменник талановито використовує речитативні прийоми голосінь, які зустрічається у народних думах. Щодо мелодики, то ця речитативність схожа на українські народні невірницькі плачі-думи.

У творі церква-мати скаржиться: «Горе мені злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрах моїх обідраній, ой леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягненій! Біда мені, нестерпними тягарями обтяженій! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, вогонь по боках негасимий, звідусіль крики, звідусіль страх, звідусіль переслідування» [35, с. 67-68]. Це образ дійсно вражаючий і особливий. Хоча, згідно зі стильовим звичаєм тих часів, певною мірою переобтяжений зайвими риторичними прикрасами. Текст сповнений сильних емоційних перепадів. Фрагментарно прозовий текст переходить у поетичний, сповнений зворушливих і багатих троп. Автор нанизує словесно-риторичні тиради, використовує темні барви, змушує читача відчувати трагізм ситуації чистої та чесної матері-церкви. Таке

застосування художньо-стилістичних прийомів було зумовлене специфікою літературного пласту того періоду. Мелетій Смотрицький прагнув здобути читацьку увагу, використовуючи розмаїту метафорику, викликати симпатію і співчуття до православ'я, до матері-Батьківщини, піддати моральному осуду ренегатів, усіх тих, які були винні у стражданнях поневоленого народу.

Міфопоетичне трактування образу церкви-матері має виразні індивідуально-авторські риси. Автор, творячи такий рельєфний образ, прагнув вийти за межі усталеної художнього традиції, намагався передати важливість питання, досягнути безмежності. Таке індивідуально-авторське трактування спостерігається на сутності художньої проблематики твору. У «Треносі» М. Смотрицького образ «Церкви-Матері» розподіляється на два аспекти. Це образ нареченої й образ матері. Такий підхід – типова риса барокової літератури. Фаетично так формується складна градація. «Церква- Матір» репрезентована як стражденна, вбога, веде аскетичний спосіб життя. Їй протистоїть більш профанний, наділений матеріальними благами образ католицької церкви. Така аскетичність – це дар Божий, а вбогість – ключ до розуміння Божественного дару [49, с. 230]. М. Смотрицький наголошує, що велич православної церкви втрачена і залишається тільки у минулому.

У «Треносі» зрада «Церкви-Матері» трактується як найбільший гріх. Для того, щоб спокутувати його, треба повернутися назад у «лоно» і заново відродитися: «І хто із вас одроджений не буде, той не є моїм сином і до царства Бога Отця не ввійде, а перейде од смерті першої до смерті другої, гіршої за першу» [22, с. 316]. Для оновлення релігійного життя, людина повинна повернутися до старих традицій, правил перших християн. Подвійна форма смерті, представлена автором у «Треносі», означає як фізичну, так і духовну смерть. Наголошуючи на внутрішньому протистоянні в образі «Церкви» («Церкви-Матері» та «Церкви-Нареченої»), можна спостерігати подвійну природу метафори церкви в авторських інтерпретаціях М. Смотрицького. Сакральний образ церкви у «Треносі» символізує занепад і розпад установлених традиційних зв'язків православного християнина з

центром святої східної церкви. Це призводить до втрати рівноваги звичного буття православного християнина.

Мелетій Смотрицький прагне дуже драматично описати підневільне становище церкви-удовиці, її вбогість, зовнішні небезпеки. Образ пригнобленої, ув'язненої, закутої в кайдани, пограбованої, зрадженої православної церкви твориться поряд із образом батьківщини, яка не має жодних національно-релігійних прав, роздерта на два ворожі табори ненависною унією, соціально і політично підневільна шляхетській Польщі. Мати голосить: «Звідусіль сіті, всюди змії, звідусіль заразливі жала. Там вовки хижі, а там леви рикаючі. Звідси гади отруйні, а звідти василиски люті. Не знайду, до кого звернутись, не знаю, куди вдатись, до кого голову мою прихилити, кому в оборону віддатись» [22, с . 67-68]. Ліро-епічна скарга матері-церкви – невгамовна і болісна, звучить і до цього часу. Автор «Треносу» з'ясовує причини насадження унії. Письменник активно засуджує церковну верхівку, яка піддалася спокусам «гадючого племені» Ватикану, створивши коаліцію з ворогами. Прагнення до влади і достатку, на думку М. Смотрицького, зумовлює втрати морального осердя, злам цінностей, занепад традиційно-національних устоїв церковного і світського життя. Унаслідок цього приходять масове ренегатство, відсутність патріотизму і криза моральності. Українсько-білоруський єпископат, на думку М. Смотрицького, винен у тому, що православна віра предків опинилася на краю загибелі. Натомість він повинен був боронити і плекати народну святиню. «Слухайте жалісної моєї повісті, всі народи, — волає церква, — беріте у вуха всі, що в крузі світу живете! Сини і доньки мої, яких народила і виховала, покинули мене і пішли за тією, що ними не боліла, аби вдосталь жиром її насититись. Очі мої осліпли, пастирі мої (не хочуть знати, що тут про душу йдеться) оніміли, старці мої зглупили, молодики мої здичавіли, доньки мої в розпусту вдалися, і всі одним замислом, бога і правду його занедбавши, на душу мою змовилися. Роззявили пащеки свої і, свистячи, скрегочуть на мене зубами своїми, мовлячи: «Ось уже день той настав, якого ми чекали. Ходімо і

загубимо її і викоринимо з землі пам'ять про неї». Замість любові, зневажають мене, а за доброту мою злістю мені віддають і ненавистю мені мою любов нагороджують... Взяли сокири в руки свої і шукають душу мою, щоб її загубити» [22, с. 9].

Тогочасні суспільно-історичні реалії ставлять на порядок денний, на його думку, появу нового Наливайка або вождя-пророка, народного наставника, який зміг би підняти суспільство, консолідував довкола єдиної мети, збудив національно-релігійну свідомість «блудних синів» і запалив вогонь боротьби за соціальне і національне визволення рідного краю. Мелетій Смотрицький свідомий, що такий учитель-трибун повинен бути людиною мудрою, сильною духом, задтною повести за собою маси, стати на війну проти світської і уніатсько-церковної влади. А при необхідності – прийняти смерть мученика за православну церкву і матір-батьківщину. Такі думки висловлені самою церквою-матір'ю: «Де тепер ті часи, коли я мучеників родила? Де ті літа, коли справедливо і побожно їх в домі моїм ховала? Де вони благословенні всього світу вчителі-апостоли? Де їх нелицемірні наслідувачі, пастирі і наставники? Вас зараз потребую, милі і вірні сини мої! Вас прославляю, вами горджусь, улюбленцями отця вашого, вами тішусь, що душі свої за мене віддали... Вас ані смерть, ані життя, ані янголи, ані держава, ані влада, ані меч, ані вогонь, ані теперішність, ані будучина, ані високості, ані глибокості, ані інші які засоби від милості божої відлучити не могли» [22, с. 4].

Автор «Треносу» високо цінує подвиги і славу тих героїв, які повстали проти тиранії, а також знаних у світі учителів церкви, перших подвижників християнських часів та діячів ренесансно-реформаційної доби, всіх тих, що «твердо при правді святій душі свої покладали» [22, с.51, 67-68]. Мелетій Смотрицький наголошує, що «синів церкви», які «не тільки негідникам розпусні уста замкнули, а й своїх від найвищого до найнижчого, від архієпископів і до священиків... разом з довіреними їм людьми... поучали, карали і направляли [22, С. 67-68]. Очевидно, ці думки письменника

спонукалися його прагненням закликати читача до подвижництва, як це свого часу робили Ян Гус і Мартін Лютер. Керуючись політичними принципами, він не згадує їх прямо. Натомість апелює до думок таких діячів, як Іоанн Златоуст, Василій Великий, Іоанн Дамаскін, Марко Ефеський тощо. Також Мелетій Смотрицький не згадує і Северина Наливайка. Проте у тексті «Треносу» звучать думки і заклики, які глибоко співзвучні з бунтарськими гаслами наливайківського руху. Очевидно, сам письменник усвідомлює себе в якості народного провідника, лідера і сподвижника, якими були шановані історичні постаті, до яких він апелює.

Загалом читачеві може здатися, що голосіння матері-церкви у «Треносі» перейняте песимістичними нотами, глибокою безнадією, розпукою автора, який усім серцем переймається становищем церкви. Водночас він не має достатньо ресурсів, щоб змінити ситуацію. Деякі вчені вбачають у «Треносі» Мелетія Смотрицького нотки суму і пасивності. У тексті, як наголошує О. Білецький, репрезентовано тривожну думку про можливу неминучу загибель православ'я у Польсько-Литовській землі. Також тут звучить заклик до примиритися з сумною дійсністю, відмовитися від подальшої боротьби [63, с. 49]. Водночас «Тренос» перейнятий бунтарськими настроями автора. Загалом він містить у собі колосальну силу пробудити думки і почуття сучасників, активізувати їхню діяльність на шляху подвижництва. Мелетій Смотрицький дуже добре маніпулює тією частиною тексту, яка розрахована на емоції читачів. Він описує складну ситуацію так, аби сформувати у читача відчуття обурення тією несправедливою ситуацією, що склалася у державі, а також прагне викликати бажання активної протидії. У «Треносі» звучить палкий заклик до певного соціального протесту. Так звана «Наливайківська», тобто православна, церква не тільки гірко плаче. Вона володіє великою мужністю до активного протесту, навіть бунту, підриваючи основи уніатського феодально-церковного панування [2, с. 118]. Устами церкви-Вітчизни автор проголошує нещадну інвективу, яка спрямована проти церковної та світської феодальної аристократії. Варто наголосити, що це не лише виклик проти

католицької та уніатської, а й проти православної аристократії. Автор бунтує проти всіх тих, хто своєю злочинною політикою і аморальними вчинками перешкоджав соціальним і національним інтересам свого народу.

У «Треносі» Мелетія Смотрицького представлено реалістичну картину українсько-білоруської дійсності. Тут справді було чимало сумних фактів і явищ. Багато було й обурливих. Загалом уся сила тексту Мелетія Смотрицького полягає в тому, що він зумів колосальними засобами художньо-публіцистичного слова зворушити громадськість рідного українського краю поданим тут сумним образом матері-церкви. Автор викликав почуття обурення проти гноблення і запроданства. Він загалом насмілився піднести голос протесту й озвучив заклик до боротьби за соціальні й національні інтереси народів України і Білорусії, гноблених феодальними магнатами і католицько-уніатською тиранією.

Мелетій Смотрицький добре розуміється у суспільно-політичних обставинах свого часу. Він компетентний в історії релігійних рухів Західної Європи. Головний пафос твору «Тренос» направлений проти Брестської унії 1596 р., письменник викриває її соціальні причини й антинародне зло. Велика ідейна боротьба проти унії, які з помітним політичним запалом і мистецьким хистом розгорнув М.Смотрицький на сторінках «Треносу», була б недовершеною, якби він обмежився тільки викриттям і засудженням лідерів унії, які належали до українсько-білоруської церковної ієрархії. Таким самими відповідальним завданням для автора було піддати критиці теоретико-канонічну й моральну основу унії. Тому він ставив собі за мету розгромити доктрину римо-католицької зверхності у християнстві. Мелетій Смотрицький не говорить прямо про ініціативу й організаторську роль Ватикану у справі насадження унії на українській і білоруській землях. Водночас він не випускає з поля зору друковану й усну агітацію, заохочувану Римом. Письменник розумів, хто ідейно спрямовував і підігрівав численні писання папських «похлібців», насамперед єзуїтів. Серед них він бачив віленського єзуїта-публіциста Петра Скаргу як головного.

Категорична критика позицій католицизму представлена у третьому і четвертому розділах «Треносу». Зокрема, у третьому розділі автор інтерпретує теологічно-канонічні основи влади Папи Римського, у четвертому розділі він демонструє порочність життя пап римських. Фактично кожен із розділів є самостійним і довершеним полемічно- викривальний памфлет. Водночас усі вони тісно між собою пов'язані. Головними аргументами для автора є використання історико-церковних джерел, різних творів і документів, які належать перу авторитетів католицизму і православ'я. Крім того, він апелює до антипапських публіцистичних, поетично-сатиричних творів письменників доби Ренесансу.

Позиція автора у «Треносі» є позицією поборника ідеалів патріотизму, свободи, людяності, світлого і гармонійного життя для звичайної людини. Письменник розвиває гуманістично-ренесансні принципи літературної творчості. Він не грається з фейерверком слів і образів. Така стилістика властива переважно письменникам другої половини XVII ст. Головні риси такого художнього методу полягають у яскравій гіпертрофії форми за рахунок збіднення і приглушення ідейної чіткості, гостроти твору. Велике художньо-словесне «штукарство», символічно-метафоричне переобтяження мови пояснюється тезою творення «мистецтва для мистецтва». Для М.Смотрицького така метода не притаманна, хоч елементи барокової словесності тут присутні. Загалом у творі вони мають чітке і продумане ідейно-емоційне навантаження, що розраховане на пробудження суспільно-патріотичного настрою народних мас, викриття суспільного зла. Глибоко алегоричний образ матері-церкви нагадує театралізовані символи-алегорії церкви, які показували на Заході і в Польщі під час масових єзуїтських маніфестацій, процесій. У риторичній експресії відчуваються барокові прийоми, які не характеризують штукарство, зумисне вживання урочистої лексики. Це не є для автора самоціллю. Все це продумано з гуманістичної позиції і підпорядковані суворим вимогам естетизму та змістовності [27, с. 117-122]

Головні ідейно-стильові характеристики «Треносу» не є результатом впливу греко-візантійської літературної традиції «отців церкви». Насамперед на аторські позиції мали вплив гуманісти епохи Ренесансу і Реформації. Автор демонструє свою широку обізнаність у світовій літературі. Він посилається на 143-х відомих автори. Зокрема, візантійських «отців церкви» Василя Великого, Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, античних, середньовічних європейських письменників. Найбільшу повагу демонструє автор до мислителів Відродження, зокрема Дж. Савонароли, Б. Дерп'є, Еразма Роттердамського (називає його «великим філософом»), Ф. Петрарки, Бернарда Опота, Іоанна Мніха та інших критиків папства на Заході. При цьому Мелетій Смотрицький не посилається на ідеологів європейського протестантизму, зокрема М. Лютера, Ян Гуса, Ж. Кальвіна, хоча читав їхні твори.

РОЗДІЛ 2.

ТВОРЧИСТЬ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО: СИНТЕЗ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ТРАДИЦІЙ.

2.1. Особливості синтезу у «Треносі» М. Смотрицького української та польської традицій.

Полемічний трактат Мелетія Смотрицького «Тренос» був вагомою складовою тогочасних полемічних дискусій. Твір складається з десяти розділів. Перші два – це вступ і передмова до читача. Вони мають памфлетичний характер. У 3–10 розділах мова йде про полемічно обіграні богословські теми. Польська лексика Мелетія Смотрицького у «Треносі» має субтельний рутеністичний характер. Автору не бракувало знань із польської лінгвістики, про що свідчать інші праці письменника. Він блискуче володів книжною версією польської мови. Рутенізми у «Треносі» є стилістичними фігурами ораторського спрямування. Читач має відчуття, що має справу з русином, який бореться за чистоту вітчизняної культури і православної віри.

Головну роль у розвитку полемічної літератури після Берестейської унії відігравали Петро Скарга з католицького боку і Мелетій Смотрицький – із боку православних. Фактично стилістичний і мовний спектри їхніх творів склали основу для розвитку подальших полемічних творів. Таким чином сформувався українсько-польськомовний полемічний дискурс. У межах польськомовної полеміки XVII ст. на тему Берестейської унії велику роль відіграли прозові антиунійні твори. Зокрема, тексти пера Стефана і Лаврентія Зизаніїв, Леонтія Карповича, Мелетія Смотрицького (у період його приналежності до православної віри), Андрія Мужилівського, Захарії Копистенського тощо. Варто наголосити, що польськомовна антиунійна спадщина XVII ст. є мало вивченою, зокрема її українсько-польська парадигма.

Так, Андрій Мужилівський виступив першим критиком і рецензентом «Апології» Мелетія Смотрицького. Спочатку це було усно на Київському соборі. Петро Кралюк із цього приводу пише: «М. Смотрицький намагався захищатися, посилаючись на твори Отців Церкви, просив дати йому можливість диспутовати на соборі. Але А. Мужилівський, витягнувши з-за пазухи картку, зачитав присуд собору: по-перше, М. Смотрицький мав присягнути, що в майбутньому ні словом, ні помислом не потурбує „руську церкву”; по-друге, публічно відречеться від „Апології...”, засудивши її; по-третє, він не мав права виїздити із Києва до Дермані» [35, с. 159]. Правомірно наголошує П. Кралюк:

«Осудження „Апології...” засвідчило й слабку теологічну підготовку православних достойників. Вони навіть не ризикнули дати М. Смотрицькому можливість публічно дискутувати і захищати себе, а безоглядно повірили висновкам Л. Зизанія та А. Мужилівського – людей не дуже високої богословської освіти» [35, с. 160].

Каяття Мелетія Смотрицького насправді було тільки формальністю. Зважаючи на те світобачення письменника, яке представлене в «Апології», його перехід на сторону уніатства був справою часу. До цього він був внутрішньо і світоглядно готовий. Звісно, що це викликало багато протестів. Насамперед сильний протест прозвучав із боку Андрія Мужилівського. Його твір засвідчує великий ораторський талант полеміста. Також він є ілюстрацією його суттєвої богословської обізнаності та начитаності. Він пройшов освітній шлях, який досить подібний до навчання Мелетія Смотрицького. Проте Мужилівський значно менше піддавався впливам протестантизму і демократичним віянням. Натомість для Смотрицького ці західні тенденції були дуже близькими. Андрій Мужилівський вирізнявся радикалізмом, кардинальною прихильністю до православної віри. Це дуже зближувало його з козацьким рухом. І саме це дало змогу зайняти дуже високий духовний чин у Києво-Печерській Лаврі. Фактично всі ці чинники не

можуть свідчити про слабе богословське підґрунтя письменника. Його тези побудовані дуже своєрідно. Адже це був не просто діалог двох супротивників. Адже до нього, окрім Мужилівського і Смотрицького, опосередковано залучено інших апологетів, навколо виступів яких велася жвава дискусія, зокрема Стефана Зизанія, Христофора, Філалета, Теофіла Ортолога.

Під псевдонімом Теофіл Ортолог видатний твір вираженого антиунійного спрямування «Тренос» видав Мелетій Смотрицький. Хоча пізніше у своєму творі «Апологія» він себе самого буде заперечувати і відкидати. Також Андрій Мужилівський писав і унію з римською Церквою, трактуючи з погляду православ'я тезу «поєднання Русі з Руссю». Полеміст не заперечив можливості такого поєднання. Хоча акт проголошення Берестейської унії він уважав справою поновного розірвання Христової Церкви, на чому наголошував у другому розділі. У перших трьох розділах автор категорично викриває «милого Апологіара». Так він називає свого опонента, або ж «милого Натураліста» [19, с. 14]. Андрій Мужилівський не прагне заперечити ті численні дари, якими володіє Мелетій Смотрицький. Але він уболіває за те, що ці благодаті перестали бути окрасою східної православної Церкви. З огляду на це він порівнював Мелетія Смотрицького зі схизматиком Арієм. Головні концепти мудрої молодості й нерозумної старості розвинені у творі на рівнях семантичному, стилістичному й структуральному. Вони надаючи полемічному творові глибокого метафоричного звучання. Стиль твору «Antidotum» – поширене антитетичне доведення від супротивного, яке було характерним для барокового викладу і полемічної апологетики. Твір А. Мужилівського сповнений індивідуалізму, що виявляється у виборі художніх засобів, особливостях поетики, яка ґрунтується на біблійній персвазії. А також глибоко переплетена з тогочасною риторичною традицією. Тому викликає у читача почуття емоційної амбівалентності.

Спеціальну увагу Мужилівський приділив феномену зречення Мелетія Смотрицького, описав знаки Божого спротиву на його життєвій дорозі (зокрема, протест Леонтія Карповича проти прийняття опонента до чернечого згромадження, відсутність священницьких шат під час його ієрейського висвячення тощо). Загалом вірогідність викладу автор досягається за рахунок допоміжних емоційних засобів, які покликані викликати сумнів, зневагу чи обурення. Загалом польськомовний виступ Андрія Мужилівського проти «Апології» Мелетія Смотрицького – це вдала спроба піднести православ'я в очах читачів Заходу і Сходу. В основі твору лежить Біблія з усім багатством її видимих і невидимих засобів. Риторична система тих часів також цікавить письменника. Акцентується увага на образі Матері-Церкви-Вітчизни, яка побивається за своїми втраченими синами. Цим твір перегукується з народними плачами і ламентами. Додатковий персвазійний засіб – це доксологічні мотиви на зразок поширених молитов.

Цікавим є лист Мелетія Смотрицького до митрополита Іова Борецького. Тут він відрікається від своєї «Апології». Тому «Антидотум», зважаючи на його тезисний характер і додаткові матеріали, є важливим із точки зору вивчення творчості Мелетія Смотрицького. Специфічна поетика характерна для останньої частини праці – «*Antidotum przezascnemu narodowi ruskiemu...*». Вона подана у вигляді кількох пересторог. Творові притаманні концептичний тип мислення, сарматські мотиви, які гармонійно вплетені у традиційний польськомовний виступ полемічного характеру, метафоричні конструкції й біблійні конкордаційні ряди, представлені на рівні алюзій, цитувань, мотивів – усе це свідчить про високий рівень розвитку полемічної православної літератури доби раннього бароко, створеної польською мовою.

2.2. Дискусія А. Мужилівського і М.Смотрицького

Праця «Antidotum...» А. Мужилівського складається з дванадцяти розділів, які частково покриваються з твором опонента. У праці Мелетія Смотрицького «Апологія» головні апологетичні аспекти представлені в нумерованих численних розділах (їх понад сорок із різним ступенем важливості інформації та нерівномірним обсягом), де авторську позицію викладено лише на останніх 74 сторінках. У першій частині твору Смотрицький проаналізував помилки православних богословів, указав на ересі в їхньому вченні, причини своєї подорожі на Схід. Тому логічним було введення в «Antidotum...» Андрія Мужилівського опосередкованих учасників діалогу – Стефана Зизанія, Христофора Філалета й Теофіла Ортолога. Загалом у «Antidotum...» можемо вивчати цілісність учення антиунійної богословської школи, дізнатися про незначні розходження в поглядах православних теологів.

Авторська передмова представляє собою звернення до Іова Борецького, що містить похвалу і прохання благословити полемічний виступ, визнати його правомірним згідно з церковною наукою. Письменник назвав себе найнижчим слугою і покірним богомольцем, а свій твір – духовним мечем, піднятим на супротивника. Як наголошує С. Сухарева, «концепт авторської покірності був типовим риторичним засобом, до якого вдавалися практично всі полемісти. Андрій Мужилівський підкреслив, що його покірність відрізняється від топосу покори Мелетія Смотрицького, який свою передмову присвятив світському меценату Янові Замойському, таким чином заручившись підтримкою польської шляхти. А. Мужилівський поширив концепт безбожності на внутрішній світ опонента. Він описав в «Antidotum...» чутки, які побутували у православному середовищі після відречення Смотрицького від православ'я. Загалом, на відміну від Смотрицького, який в «Апології» переважно посилався на реальні факти, Мужилівський

цілком застосував художній вимисел, надавши йому барокових рис достовірності. Мовлення письменника сповнене емоційністю, порівняння є гострими і дошкульними. Він порівняв Смотрицького із Іудою, який довго був апостолом Христа, але в найважчу хвилину його зрадив. Тут письменник обіграв концепт місця. На відміну від суто богословського виступу опонента, Андрій Мужилівський використав художній стиль викладу, оснований на біблійній герменевтиці, увів до тексту розмовні елементи, описуючи Божі знаки, які передували священницькому сану Мелетія Смотрицького, час від часу емоційно вигукував, переконання переплітав із сумнівами, використовував гру слів. Так він увійшов у всю повноту барокового концептизму.

У четвертому розділі письменник перейшов до богословської тематики й описав проблему партикулярного (індивідуального) суду після смерті людини. Тут особливу роль відведено концепту Церкви, яку названо соборною, неподільною, нареченою Христа, Матір'ю християн. Мужилівський докоряв М. Смотрицькому за те, що той осмілився перечити своїй Матері, замість того, щоб вести дискусії з богословами, у правомірності вчення яких він сумнівався. Мужилівський висвітлив проблему індивідуального суду, протиставив їй суд остаточний. Він посилається на Отців Церкви, чітко висловлює позицію східної Церкви. Письменник укотре використав концепт місця: в очікуванні на остаточний суд душі Каїна й Авеля Лота та жителів Содоми не можуть перебувати разом.

П'ятий розділ Андрій Мужилівський присвятив осмислення підходу православної Церкви до проблеми раю. Тут поділяються поняття земного раю й небесного Царства після Божого суду. Автор виступає на захист Зизанія. Щодо питання верховенства папи Римського, то Андрій Мужилівський виступив за єдине вселенське пастирство Ісуса Христа. він заперечував можливість верховенства Римського єпископа. Петрова місія, як наголошував Мужилівський, має символічне значення

й стосується всіх апостолів та їхніх послідовників. Як і Мелетій Смотрицький, він присвятив цій проблемі не один, а декілька розділів, перейшовши від опису місії Петра до монархічного характеру Римської столиці. У цих аспектах позиція Мужилівського збігається з працями Філарета.

У десятому розділі вказано на помилковість учення Теофіла Ортолога (Мелетія Смотрицького в його «Треносі»). Гнів Андрія Мужилівського був підставовий, адже за псевдонімом Теофіла Ортолога стояв сам Смотрицький. Заперечення особи для Андрія Мужилівського теж означало повне заперечення її світогляду, тож осуд «Треносу» повинен найболючіше влучити в супротивника. В одинадцятому розділі Мужилівський поєднав болісне для обох Церков питання *Filioque* (походження Святого Духа) і невизнання Ортолога церковним учителем. Мужилівський висловив загальновизнану позицію православ'я про те, що Святий Дух походить від Отця, а не від Отця й Сина. Феномен Пресвятої Трійці для Андрія Мужилівського та інших православних богословів уміщений у слові *przez*, яке означало посередницьку місію Сина між Отцем і Святим Духом.

Останній (дванадцятий) розділ твору розкриває тематику Флорентійського синоду. У цьому питанні Андрій Мужилівський приєднався до дискусії, яку розпочав Петро Скарга, продовжили Іпатій Потій, Захарія Копистенський, Лев Кривза-Ревуський та ін. Наприкінці твору письменник закликав М. Смотрицького до навернення й покаяння, видав пересторогу до духовного стану східної Церкви з особливою присвятою чернецтву, пересторогу до православної шляхти та, зрештою, до всіх віруючих. Загалом богословський твір «Антидотум» Андрія Мужилівського свідчить про те, що, як наголошує С. Сухарева,

- сарматський вимір художньої образності;

- багатовекторність біблійної герменевтики;
- системність барокових концептів на всіх рівнях полемічного дискурсу;
- апологетичну структуру мегадискурсу в межах схеми «теза – антитеза»;
- радикальний підхід до справи унії із західною Церквою й верховенства Римського єпископа;
- заперечення чистилища, індивідуального суду та індивідуальної нагороди після смерті;
- твердження про природу Пресвятої Трійці, у якій Святий Дух походить від Отця за посередництвом Сина;
- відмінне від католиків представлення форми Євхаристійного таїнства.

На тлі цієї ідентифікаційної версифікації творчість Андрія Мужилівського відзначалася повнотою тематики, авторським індивідуалізмом і багатством художньої образності. Його полемічна праця ... стала зразком антиунійних польськомовних виступів, що проявилось на наступних етапах ведення полеміки» [23].

М. Грушевський перший розділ «Треносу» М. Смотрицького називав виключно поезією, тож подав його у віршованій формі. Ритмізація речень свідчить про те, що маємо справу із поезією в прозі. З метою представлення ламентативної Матері-Церкви Мелетій Смотрицький застосував нагромадження інверсійних зворотів, апостроф, риторичних питань, несподіваних асоціацій та контрастів. Відхід від православ'я письменник утотожнював із символічною смертю. Персоніфікація виявилась на синтаксичному рівні в представленні діалогу («*jakom rzekła*»). Міфологічні елементи як прообраз сарматського світу відображали первинний рівень образності твору. У концепті «золотої вольності» проглядалась ідея козацтва. В основу прозопопеї Смотрицький поклав опозицію «добра Мати – злі діти». Щоб наголосити на морально-етичних проблемах, письменник вводить у текстове поле топоси, пов'язані з частинами людського тіла (Руки, Волосся, Шия, Обличчя) та емоційною сферою життя (Сльози, Безпритульність,

Самотність тощо). Мелетій Смотрицький використав риторичні засоби таким чином, що вони від долішніх мотивів спрямовані у горішню сферу буття, із людської дійсності формуючи дійсність небесну. Зворотнім процесом є сходження додолу Божественної мудрості, персоніфікованої в образі Церкви. Варто наголосити, що він єдиний серед авторів польськомовних плачів виділив ламентацию в окремий мікрожанр, надавши їй особливої художньої ваги.

Важливим способом інтертекстуального перетину різних жанрів був феномен *prosimetrum*, який дослідники інтерпретують як синтез поезії та прози, а також – їхнє взаємопроникнення. Р. Радишевський, наголошуючи на розвитку поетичного Бароко, пише: «Київська школа польськомовної поезії XVII ст. як складова частина не лише української, а й польської літератури, потрапляє в коло впливів загальноєвропейської культури того періоду. Ця творчість із її культом розуму й науки немов продовжує думки Ренесансу, але вже одягнена в нові барокові шати. Переважаюча в цей період естетика бароко створює виняткові можливості для взаємопроникнення сюжетів, мотивів і засобів вираження в літературі» [32, с. 23].

Мелетій Смотрицький розвинув принцип утілення в літературі основ біблійної герменевтики. Він засвідчив це своїм виданням книги «Апологія». Твір – унійного зразка. Автор його жанр визначив як «перигринація» (подорож, паломництво). Після того, як М. Смотрицький перейшов у католицизм, він відчув нагальну потребу заперечити ідеї, озвучені у своєму «Треносі». Це було здійснено у його польськомовному трактаті. Тут чітко вказано на особисті інтенції у зміні конфесії.

Висока художня довершеність цього трактату була помічена опонентами. Так, 1629 р. вийшов друком «Антидотум» Андрія Мужилівського. У творі визначальна роль відведена біблійній метафоріці, яка розвивається від її найпростіших форм до найбільш складних. Фактично кожна сторінка тексту сповнена цитат зі Святого

Письма і посилань на праці Отців Церкви. По суті цитоване і парафразоване Святе Письмо складає основну більшість. Продовженням полемічних творів після Брестейської унії став великий трактат Мелетія Смотрицького, написаний у відповідь на виступ Андрія Мужилівського – «Екзегезис». Всі хронологічно укладені апології жанрово об'єднані одним інтертекстом, претендуючи на статус полемічного мета тексту. Мелетій Смотрицький у творах пізнього періоду свого життя не вдавався до різкої зміни стилю. Тому наявна у його текстах художня персвазія перебуває на рівні раннього Бароко. Мелетій Смотрицький сформував цілу когорту послідовників, які шукали нові шляхи образного відтворення суспільних подій у Речі Посполитій.

Загалом у польській і українській польськомовній літературі XVII ст. на базі суто індивідуальних барокових структур зароджувалося «богомислення» як основний спосіб авторської ідентифікації. Воно втілювалося поступово, маючи свої умовні хронологічні межі, претендуючи на статус меншої або більшої метафорики, почерпнутої зі Святого Письма.

Справжнім досягненням біблійної образності у бароковій прозі є «Тренос» Мелетія Смотрицького, а також його польськомовні полемічні праці унійного характеру. Загалом творчість М. Смотрицького сповнена численних біблійних паралелей, що свідчить про діахронічний характер сакральної метафорики. Мелетій Смотрицький зробив полемічний дискурс більш різноманітним у стилістичному плані. Він використав біблійні плачі, обраи, алюзії, жанр притчі, увів біблійне оповідання в літературний контекст полемічних писань. Зокрема, творчо осмислив розповідь про Господаря виноградника, який милостиво наймає слуг навіть в останню годину праці, згадки про Доброго пастиря, який шукає заблукалу вівцю, притча про мудрого Будівничого, котрий будує свій дім на скелі. Яскравим зразком євангелійної метаморфози унійні польськомовні письменники вважали навернення Мелетія Смотрицького у

католицизм. Яків Суша назвав його «Савлом», котрого Бог вибрав на греко-католицького Павла. Подібну метафору спостерігаємо у момент страти Йосафата Кунцевича. Це стало для Смотрицького початком внутрішніх змін і напрямку його літературної діяльності. «Якщо метафора замінює абстрактні поняття в людей, то може бути і навпаки. А оскільки йдеться про постійне відкриття нових метафор, то до однієї особи – Матері Божої чи Христа – можемо вибрати їх велику кількість» [9, с. XLIX]. Загалом Богородиця – це зірка, світло сонця, перлина, джерело, орлиця, спасенний дощ. Усі ці метафори не випадково мають властивість сяяти і світитися. На основі біблійно-літургійного зіставлення концептичних спонук такого типу виникли численні теологічні практики літаній – до Пресвятої Богородиці, Серця Ісуса, св. Йосипа та ін.,

ВИСНОВКИ

Загалом у «Треносі» Мелетія Смотрицького синтезувалися і творчо переплелися дві культурно-літературні традиції – українська і польська. Як наголошує Р.Радишевський, цей автор «доводить, що в рамках культурної лояльності до високих здобутків латино-польського письменства українські автори намагалися зберігати свою національну ідентичність. Пори те, що у більшість своїх творів Смотрицький написав польською мовою, він усе життя виявляв патріотичну відданість русько- українській культурі й реалізовував своє патріотичне гасло – примирити

«Русь із Руссю»» [22, с. 6]. Жанрова специфіка й особливості української полемічної польськомовної прози ХУІІ ст., зокрема «Треносу» М. Смотрицького, є неоднозначними. Насамперед вони характеризуються різним тематичним спрямуванням, яке поєднується з іншими різновидами і типами писань. «Тренос» Мелетія Смотрицького містить ламентачію як визначальну складову частину традиційного богословського трактату, притаманного як українській, так і польській літературам. Твір починається своєїдним вступом до полемізувань, які подано у перших двох розділах «Треносу». Твір репрезентував високий рівень поетики, який був наявним у польській літературі. Водночас він містить суто українські патріотичні ідеї та настанови, обстоювання православних цінностей.

У «Треносі» творчо і по-авторськи поєднано надбання української та польської літературних традицій, їх художнє осмислення. Суто ламентачійні мотиви польськомовних творів формують внутрішню апологетичну структуру, що має інтертекстуальний характер. Водночас відчувається великий вплив українських народних плачів. Загалом у творі кожен окремих літературний плач невід'ємно пов'язаний з іншими та з біблійним Першоджерелом. Загалом плачі мають добре виражені характеристики ламентачій народного походження, проте водночас вони

значною мірою індивідуалізовані, їм притаманна фрагментарна структура. «Тренос» М.Смотрицького став вершиною початкового етапу полеміки після Берестейської унії. Твір було спочатку написано польською мовою. Поетика першого розділу твору витримана у довершеному стилі польськомовних полемічних творів. Письменник підписався псевдонімом Теофіл Ортолог. Для тих часів це було дуже поширеним і популярним риторичним засобом української та польської літератур. Крім того, «Треносові» притаманні такі риси, як риторична спадкоємність, яка черпалася автором із літератури попередніх етапів. Яскрава риса «Трегосу» М. Смотрицького – це його мовна амбівалентія (польські та українські писання). Також твір відрізняється високою мірою інтертекстуальності, прив'язаність до історичних джерел, документалістики суто у семантичному і жанровому планах.

Для епохи раннього Бароко популярною і по суті навіть обов'язковою характеристикою української та польської літератур був такий засіб, як гротеск. Синтез гротеску українського і польського представлено у «Треносі» Мелетія Смотрицького. Показовим є і те, що автор розвинув українську традицію емоційності плачів, які мають народне походження. Він надав своєму творові рис експресивних, чуттєвих. Із польської літературної традиції М. Смотрицький успадкував розгорнуті метафори, складні порівняння, глибокі філософські абстракції. З української літератури він узяв також такі художні прийоми, як емблематичність і розмаїта символічність. Наприклад, трактування і пояснення певного символу чи образу в його

«Треносі» вимагає належного бачення і розуміння історичного контексту й
о б с т а в и н .

Важливо наголосити, що Мелетій Смотрицький творчо осмислив ідею духовного призначення людини, що бачиться ним через призму боротьби з її власними пристрастями, жадобою до матеріальних благ і влади. Це було характерною рисою українського і польського Бароко. Згідно з українським художнім баченням, М. Смотрицький зображував сильних світу цього. А,

зважаючи на популярну в польській літературі тему облудності багатства, влади, земних принад, зухвалості, бажання самореалізуватися за рахунок іншого письменник часто звертався і до неї. Він нещадно і критично викривав зрадливих єпископів. Все це М.Смотрицький вважав перепорою на шляху до безсмертя, гармонії вічного царства Божого і порятунку Душі

л ю д и н и .

Відповідно до тогочасної польської традиції, М. Смотрицький детально писав про шкідливість егоїстичного сприйняття світу, а також -- людини самої у ньому. Він категорично засуджував жадібність і надмірну зацікавленість матеріалізмом, владою. Хоча українське літературне Бароко формувалося в контексті європейського літературного розвитку, в тісних зв'язках із ним, зокрема у контактах із польським, воно мало яскраво виражену національну своєрідність. Поширені у польській літературі риси українське Бароко осмислило згідно з українськими реаліями. Ця риса повністю і широко представлена у «Треносі» Мелетія Смотрицького. Прагнучи розкрити буремність людського життя, заглибитися у внутрішній світ людини, Мелетій Смотрицький часто використовував у своєму творі натуралістичні описи, реалістичні картини, естетизацію огидного й потворного, протиставлення йому краси вічного, духовного, Божественного.

Також свідченням синтезу польської та української традицій у «Треносі» Мелетія Смотрицького є його мовні засоби. Твір написаний старою польською мовою, котра відрізняється багатою і розмаїтою лексикою, масштабною стилістичною системою. Автор тяжіє до українського місцевого контексту. А водночас він використовує у «Треносі» багато українізмів.

Фактично Мелетій Смотрицький свідомо створив своєрідний українсько-білоруський «ізвод» польської літературної мови. Загалом мова «Треносу» М.Смотрицького багата на русизми. Таким чином він започаткував традицію пізнішого змішування обох мов, що системно проявилось в його публікаціях київських. Такий факт мови «Треносу» М. Смотрицького можна пояснити об'єктивними мовними процесами доби раннього Бароко. Адже на той час

активно відбувалася інтеграція польських стилістичних і граматичних прийомів до контексту українського мовного середовища. Процеси мовної інтерференції мали специфічний двосторонній характер. У результаті цього в польську літературну мову проникало багато елементів української мови. Водночас українська книжна мова вбирала в себе елементи польської лексики і стилістики. Це поглиблювало синтез у «Треносі» М. Смотрицького двох національних традицій. Він писав свій твір, орієнтуючись на українську, польську і білоруську читацьку громаду, яка охоче сприймала рідну їй фразеологію в польському тексті.

СПИСОК ВИКОРИСНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Бабич С. Епістемологічна візія Мелетія Смотрицького // *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі: Зб.наук.праць.* – Острого: Острозька академія, 1997. – С.30-34
- 2.Бабич С. В. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко. *Монографія [у надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип.2] / За редакцією проф. Богдани Криси.* – Львів: Свічадо, 2009. – 180 с., с. 118
- 3.Бабич С. В. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.01.01 / Сергій Бабич. – Київ, 2002. – 18 с.
- 4.Бабич С. Міфологізація структури: «Тренос» Мелетія Смотрицького у контексті барокового модулювання світу (Спроба реконструкції) // *Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство: Зб. Наук.пр. Рівненського державного гуманітарного університету.* – Вип. VIII. – Рівне: РДГУ, 2000. – С.49-67.
5. Возняк М. Історія української літератури : у 2-х кн. – 2-ге вид., виправл. / Михайло Возняк. – Львів : Світ, 1992. – Кн. 1. – 696 с.
- 6.Грушевський М. Історія української літератури. – Т. VI / Михайло Грушевський. – К. : Ін-т л-ри НАН України, 1995. – 708 с.
- 7.Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., в 12 кн. – Том VI: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків / Михайло Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1994. – 690 с.
- 8.Гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2 частинах. – Київ: Наукова думка – Основи, 1995. – Ч.2. - 432 с.
9. *Helikon sarmacki: wątki i tematy polskiej poezji barokowej / wyb. tekstów, wstęp i komentarze Andrzej Vincenz ; oprac. tekstów i bibliogr.*

Marian Malicki ; il. wybrał Juliusz A. Chrościcki. – Wrocław : Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1989. – CXVII, 470 s.

10. Hernas Cz. Literatura baroku / Czesław Hernas. – Warszawa : Wyd-wo Nauk. PWN, 1999. – 330 s.

11. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII с. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – 208 с.

12. Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. М. Кралюк. – Київ: Український центр духовної культури, 1997. - 192 с.

13. Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 45.

14. Кралюк П.М., Щепанський В.В., Якубович М.М., «Тренос» Мелетія Смотрицького в дискурсі західної філософської думки // П.М. Кралюк, В.В. Щепанський, М.М. Якубович . – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012 . – 220 с., С.65.

15. Мишанич О.В. Полемічна проза // Історія української літератури. – Т.1. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 65-75.

16. Мишанич О.В. Українська література другої половини XVIII ст. та усна народна творчість. – Київ, 1983. – С.59.

17. Наливайко Д.С. Київські поетики XVII – початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст.* – Київ, 1981. – С.172-173.

18. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1981. – С. 47.

19. Naumow A. Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej / Aleksander Naumow // Biblioteka Tradycji Literackich. – Nr XVIII. – Kraków : Collegium Columbinum, 2002. – 399 s.

20. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.

21. Острозька давнина. Науковий збірник / *Ред. кол. Ігор Пасічник (гол. ред.), Ігор Тесленко (відпов. ред.) та ін.* – Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 2. – 316 с.; іл.
22. Смотрицький М. Тренос ... / авторський проект, переклад із старопольської мови, словник та передмова Р.П.Радишевського. – К., 2015. – с. 557 с.
23. Сухарева С. Риторичний простір польськомовної прози ХУІІ ст. : монографія. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – 370 с.
24. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т. – Т.2, кн. 1. – К.: Дніпро, 2001. – 557 с.
25. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т. – Т.2, кн. 2. – К.: Дніпро, 2001. – 534 с.
26. Українська історія ІХ-ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації . URL: <http://izbornyk.org.ua/>
27. Пелешенко Н. До питання про барокові (романтичні) типи культури / Наталія Пелешенко // Медієвістика. – Одеса : Астропринт, 1998. – Вип. 1. – С. 117–122
28. Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературе XVI – XVIII веков. – Л., 1929. – Т.1. – С.22.
29. Полєк В. Т. Історія української літератури Х-ХVІІ ст. – Київ, 1994. – С. 77-79.
30. Прокошина Е. Мелетий Смотрицький. — Минск, 1966.
31. Радишевський Р. П'ять століть польської поезії. Передзвони польської лютні: Поетична антологія / Пер. В. Гуцаленка. – К., 2001. – С.22-38.
32. Софронова Л. Барокко в славянських культурах. – Москва: Издательство «Наука», 1982. – С. 78-98.

33. Сподарець В. Бароковий образ світу і український химерний роман. / Збірник статей. Медієвістика. Випуск 1. – Одеса: Астропринт, 1998. – 160 с. С.112-117

34. Українська література XIV-XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн.твори. Історіограф.твори. Полем.твори. Переклад. Повісті. Поет.твори. – Київ: Наукова думка, 1988. – 600 с.

35. Українська література XVII ст.: Синкрет.писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ.стаття В.І. Кречотня; Ред. тому О.В. Мишанич. – Київ: Наук.думка, 1987. – 608 с., С. 28

36. Українська література XVI-XVIII ст.та інші слов'янські літератури. Київ, Наук.думка., 1984, 307 с

37. Українська література XIV–XVI ст. – Київ: «Наукова думка», 1988. – 600 с. , с. 316

38. Українська поезія XVII ст. (перша половина). Антологія // упорядник В.Яременко. Київ: Рад.письменник, 1988. – 353 с.

39. Українське барокко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.) / Відп.ред. О.Мишанич. – К.: АН України. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка, 1993. – 260 с.

40. Українське бароко. Т.1 / Сергій Кримський, Ярослав Дмитрович Ісаєвич, Марія Кашуба, Ігор (Ісіченко) та ін.; Вступ.ст. Дмитро Сергійович Наливайко . – Харків : Акта, 2004 . – 635 с.

41. Українське бароко. Т.2 / Ростислав Радішевський, Павло Михед, Євген Пащенко, Микола Сулима та ін. – Харків : Акта, 2004 . – 411 с.

42. Українське літературне бароко / Д. Чижевський – Київ: Видавництво «Обереги», 2003 – 576 с.

43. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія у 2-х частинах. Частина 2. Київ: Наукова думка. Основи. – 1995. – 431 с.

44. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ: Факт – Наш Час, 2006. – 284 с., іл. – (Сер. «Висока полиця)

45. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII- XVIII ст. Харків: Акта, 1999. – 215 с.
46. Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себе пізнання // Біля джерел українського. Львівська медієвістика. Випуск 3: Львів, в-во «Свічадо», 2010, с8.
47. Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 215.
48. Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 511.
49. Яковенко Н. Василь-Костянтин Острозький//Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С.119-135.
50. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ: Laurus, 2012. – 472 с.
51. Яковенко Н. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах: IX-XVII ст. – Київ: Україна, 1993. – С. 175-180.
52. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. К., 1986.
53. Яременко П. К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963, с. 60
54. Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Фіалет і його «Апокрисис» . – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.